

HATE SPEECH: CHALLENGES AND RESPONSES (EXAMPLE OF A UNIVERSITY ENVIRONMENT)

*Olena Kharytonenko^{1,2}, Ludmila Savenkova^{1,3}, Yulia Poltavets^{1,4},
Iryna Zainchkivska¹*

МОВА ВОРОЖНЕЧІ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ НА НИХ (ПРИКЛАД УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА)

*Олена Харитоненко, Людмила Савенкова, Юлія Полтавець,
Ірина Зайчківська*

Від авторів. Ця стаття містить результати річного дослідження, проведеного до 24 лютого 2022 року. Зараз, після повномасштабного нападу Російської федерації на Україну, ми свідомі того, що низка відповідей респондентів на поставлені нами запитання в сучасних умовах були б зовсім іншими. Крім того, події, які розгортаються в нашій державі, є настільки жорстокими і трагічними, а військовий конфлікт має такий широкий резонанс у світі, що нова хвиля поширення мови ворожнечі неминуча. Однак усе це жодним чином не нівелює значущості отриманих результатів, а означає тільки одне: дослідження потрібно продовжувати, поглиблювати і долучати до нього колеги із інших країн, зацікавлених у цій проблематиці.

Актуальність цього напрямку наукових студій у сучасних умовах очевидна: сьогодні весь світ побачив, наскільки нищівною є пропаганда, яка ґрунтується на мові ворожнечі. Протягом багатьох років Російська федерація використовувала її проти України, результатом чого стали розв'язання війни і нелюдські методи її ведення.

З огляду на все сказане ця стаття може розглядатися як початок великої праці фахівців багатьох галузей — лінгвістів, журналістів, психологів, соціологів, педагогів, бібліотекознавців — із різних країн, праці, спрямованої на вивчення впливу мови ворожнечі на наше життя, способів її усунення із суспільної свідомості задля збереження миру на землі.

---

¹ National Pedagogical Dragomanov University

² <https://orcid.org/0000-0003-3874-7743>

³ <https://orcid.org/0000-0001-8889-4026>

⁴ <https://orcid.org/0000-0003-2458-0321>

Abstract. Young people are more likely than other groups to encounter hate speech and, unfortunately, they tend to ignore it. They also consider its consequences not too serious, at least for themselves, and in some cases even tolerate some forms of aggressive communication. Such conclusions were published by the Kyiv International Institute of Sociology on the basis of surveys. Every year young people enter the university for the first year. Their level of awareness of verbal aggression, the nature of their attitude to it, their ability to recognize it and resist it depend on many factors — the political situation, the presence or absence of any crisis situations the day before, the emphasis on tolerance of educators and NGOs. Our task is to find out this level and, accordingly, to develop our own educational strategies.

Keywords: hate speech, tolerance, tolerance policies in higher education institutions

Анотація. Молоді люди найчастіше, порівняно з іншими групами, стикаються з мовою ворожнечі і, на жаль, саме вони схильні її ігнорувати. Вони також вважають її наслідки не надто серйозними, принаймні для себе, а в поодиноких випадках навіть толерують деякі форми агресивної комунікації. Такі висновки на основі проведених опитувань оприлюднив Київський міжнародний інститут соціології. До університету щороку на перший курс вступають молоді люди. Рівень їхньої обізнаності в темі вербальної агресії, характер їхнього ставлення до неї, здатність розпізнавати її і протистояти їй залежать від багатьох факторів — політичної кон'юнктури, наявності чи відсутності якихось кризових ситуацій напередодні, акцентованості на темах толерантності освітан і громадських організацій. Наше ж завдання — з'ясувати цей рівень і, відповідно, розробити свої просвітницькі стратегії.

Ключові слова: мова ворожнечі, мова ненависті, толерантність, політики толерантності в ЗВО

Вступ

Актуальність проблеми

В умовах ускладнення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства загострюються відносини між акторами суспільного життя на різних рівнях — індивідуальному, груповому, у межах громад, суспільства в цілому. Таке загострення часто-густо породжує негативне ставлення один до одного учасників суспільних процесів, що, зокрема, супроводжується розповсюдженням такого явища, як «мова ворожнечі». Її об'єктами найчастіше виступають індивіди чи групи, які є носіями певних характерних рис, що вирізняють їх: расових, етнічних, гендерних, сексуальних, релігійних, вікових, фізичних чи то ментальних тощо [1].

Надзвичайно важливо, щоб у такій ситуації суспільство вмело правильно реагувати на цей виклик, зокрема, визнавати мовленнєву агресію неприпустимою і дотримуватися виключно політики толерантності.

Авторська зацікавленість

У 2021–2022 роках в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова реалізується проєкт «Не толеруймо мову ворожнечі».

чі!» Замислили і виконують його наукова бібліотека закладу вищої освіти та кафедра журналістики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка. Передумовою стало дослідження Київського міжнародного інституту соціології «Безпека в Інтернеті» [2], яке в тому числі стосувалося проблем сприйняття молодими людьми hate speech. Один із результатів насторожив і змусив замислитися: 19,8% опитаних віком 15+ вважають мовну агресію частково або повністю припустимою. Цей висновок демонструє: потрібна просвітницька робота з молоддю. Також вкрай важливо створювати певні ресурси і методичні матеріали, які допомагатимуть здійснювати виховні заходи.

Заклади вищої освіти мають широке поле для вивчення і ефективні ресурси подолання «мови ворожнечі» — консультаційно-психологічні служби, центри підтримки, програми реагування на ненависть [3]. Університетське середовище складається зі студентів, які представляють різні регіони країни, різні уявлення про мову ворожнечі. Ці уявлення і компетентності протидії їй залежать від багатьох чинників — рівня освіти, політичної ситуації в країні та світі, надзвичайних ситуацій тощо. Ми прагнемо зрозуміти, як університет може отримати відомості про рівень обізнаності нових здобувачів освіти (зокрема, першокурсників) щодо проблем, пов'язаних із мовою ворожнечі, і, відповідно, напрацювати методології своїх просвітницьких стратегій.

Джерельна база

Мова ворожнечі активно обговорюється, дискутується і вивчається в науці вже доволі давно і в багатьох аспектах. Різні аспекти проблеми як феномена суспільного життя вже впродовж кількох десятиліть привертають увагу як практиків, так і вчених-дослідників. Крім того, ця тема міждисциплінарна і акумулює зусилля вчених різних галузей. Сьогодні є вже дослідження, які описують і узагальнюють історію вивчення проблеми та її найважливіші галузеві вектори. Так, у 2021 році опублікована розвідка Еліс Тонтодімами (Alice Tontodimamma), Євгенія Ніцци (Eugenia Nissi), Анналіни Сарри (Annalina Sarra), Лари Фонтанелли (Lara Fontanella) «Тридцять років досліджень мови ворожнечі: теми, що цікавлять та їх еволюція» («Thirty years of research into hate speech: topics of interest and their evolution»). Дослідниці визначили і описали такі актуальні напрямки: протистояння вербальній агресії в контексті можливих утисків свободи слова і впровадження цензури; методика автоматизованого виявлення мови ворожнечі; спрямування і об'єкти дискримінації (раси, гендер тощо); взаємодія з політичними процесами, виборами, екстремістськими і терористичними рухами, релігією; поширення в соціальних мережах та Інтернеті, кібербулінг; аналіз дискурсів мови ворожнечі та її лінгвістичний аналіз. Науковці зробили і доволі однозначний висновок про міждисциплінарність цієї тематики: «Усі види публікацій були включені до пошуку, і 1614 документів стосувалися мови ворожнечі... Ця велика кількість вказує на широкий спектр дослідницьких тем та багатопрофільний характер предмета, який передбачає безліч дисциплін. Зокрема, до найпопулярніших публікаційних полів належать соціальні науки, інформатика, мистецтво та гуманітарні науки та психологія...» («All types of publications were included in the

search, and 1614 documents related to hate speech... This high number indicates a wide variety of research themes, and the multidisciplinary character of the subject which involves a plurality of disciplines. In particular, the top publication fields include Social Sciences, Computer Science, Arts and Humanities and Psychology») [4, с. 161].

Опрацювавши значну кількість українськомовних і закордонних джерел, ми дійшли схожих висновків. На наш погляд, станом на сьогодні можна окреслити низку галузевих розгалужень і в їхніх межах — чисельні тематичні напрямки досліджень:

- 1) *у галузі юриспруденції та філософії*: йдеться про сам термін і концепт «мова ворожнечі»; про те, що варто відрізняти суто юридичне поняття «hate speech» як злочину на ґрунті ненависті від побутових його інтерпретацій у сфері масової культури; про те, що законодавче врегулювання проблем мови ворожнечі й боротьба за толерантність як модний тренд у суспільстві можуть загрожувати свободі слова, демократії в суспільстві загалом і конкретним людям у процесі їх самореалізації (Botescu, 2015 [5]; Brown, 2017 [6]; Львова, 2018 [7]; Gould, 2019 [8]; Howard, 2019 [9]; Baider, 2020 [10]; Kuna, 2020 [11]); про досвід регулювання висловлювань ворожнечі в Інтернеті в юрисдикціях США, Великобританії, Європі та Німеччині (O'Regan, 2018 [12]);
- 2) *у галузі політології*: про позитивний зв'язок між униканням політичних дебатів і сприйняттям мови ворожнечі (Barnidge, 2019 [13]); про політичні процеси, які можуть стимулювати поширення мови ворожнечі (Perry, 2020 [14]);
- 3) *у галузях комунікативної лінгвістики*: про особливості явних і неявних (завуальованих) перифраз образливих висловлювань (Benikova, 2018 [15]); про виявлення найтиповіших висловів мови ворожнечі в соціальних мережах для подальшого їх опрацювання, класифікації, створення засобів виявлення і маркування (Mondal, 2018 [16]); про аналіз тексту і виявлення в ньому словесних формул, які могли б бути пов'язані з тими чи іншими видами мови ворожнечі для її класифікації (Черненко, 2015 [18]; Rini, 2020 [19]) чи лінгвістичної експертизи (Ажнюк, 2018 [17]);
- 4) *у галузі медіа і соціальних комунікацій*: про посилення мови ворожнечі онлайн порівняно з офлайном (Brown, 2018 [20]); про випадки, коли журналісти стають об'єктами мовної агресії (Obermaier, 2018 [21]); про те, що мова ворожнечі викривлює інформаційний і комунікаційний простір країни і суспільство зобов'язане пам'ятати як історично вона використовувалася для розпалювання жорстоких конфліктів (Ісакова, 2016 [22]); про те, що медіа часто поширюють мову ворожнечі не тільки свідомо чи через недбалість, а й через цитування та іронічні контексти (Бондаренко, 2017 [23]);
- 5) *у галузі психології та педагогіки*: про десенсибілізацію, втрату чутливості до мовного насильства після багаторазового повторення образ і дискримінаційних висловлювань і про збільшення в результаті такої десенсибілізації упереджень і відчуження від дискримінованих груп (Soral, 2018 [24]); про психологічні, соціальні та суспільні наслідки

мовної дискримінації (Vedeler, 2019 [25]); про так званий «ефект третьої особи», відповідно до якого вплив мовної дискримінації люди оцінюють як негативний щодо інших, але не щодо себе (Guo, 2020 [26]); про те, що масовість вживання мови ворожнечі спонукає людей до відстороненого спостереження, а не протидії; спротив починається тільки тоді, коли реципієнти відчувають загрозу і відповідальність (Leonhard, 2018 [27]); про роль освітян, зокрема бібліотек, у справі формування толерантних установок у суспільстві (Чернявська, 2017 [28]);

- б) у галузі інформаційних технологій (information technology): про можливість й методики машинного, автоматизованого виявлення мови ворожнечі в повідомленнях у соціальних мережах (Ayo, 2021 [30]; Chiril, 2021 [31]; Rini, 2020 [29]).

Таким чином, юристи, соціологи і політологи концентрують свої зусилля на дослідженні процесів структуризації феномена і його соціальних впливах; психологи відтворюють його сприйняття і його вплив на поведінкові реакції особи та груп; педагоги прагнуть віднайти шляхи і вибудувати моделі подолання виявів «мови ворожнечі» у колективах освітнього простору; особливою інтенсивністю відзначаються дослідження в галузі медіа і соціальних комунікацій, оскільки саме останні є чи не найбільшим акумулятором і поширювачем «мови ворожнечі». Наголошуємо, що вивчення феномена є справою міждисциплінарною — це зумовлено його складністю і тією обставиною, що вона торкається практично усіх сфер суспільного життя.

Мета – вивчення особистого досвіду і рівня обізнаності студентів про мову ворожнечі, на основі отриманих результатів створення методичних рекомендацій із створення просвітницьких заходів із цієї теми, втілення їх у проєкті «Не толеруймо мову ворожнечі!».

Завдання: 1) проведення опитування студентів першого курсу; 2) оприлюднення аналітичного звіту щодо результатів опитування — своєрідної «підказки» для викладачів у їхній виховній діяльності. Перспективним завданням (за результатами цього дослідження) є створення бібліографічного онлайн-посібника (з можливістю його постійного оновлення), який містить офіційні, наукові та популярні джерела, присвячені питанням протистояння мові ворожнечі й популяризації ідей толерантності, а також типових форм для подальших опитувань.

Методологія дослідження

В основу дослідження лягли підходи у визначенні сутності поняття «мова ворожнечі», запропоновані Комітетом міністрів Ради Європи й ОБСЄ: «Мова ворожнечі — будь-які форми самовираження, які включають розповсюдження, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших видів ненависті на основі нетерпимості, зокрема вислови, які мають форму агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації або ворожості щодо меншин» [32]; «Мова ворожнечі (мова ненависті, hate speech) – різноманітні види висловлювань, засновані на ворожнечі, що демонструють чи розпалюють ворожнечу по

відношенню до групи осіб чи окремої особи з причини її приналежності до групи» [33]. Використано також накопичений особистий практичний досвід роботи в університетському середовищі й постійне спілкування зі студентами НПУ імені М. П. Драгоманова.

Методика опитування: опитування проводилося серед студентів першого курсу онлайн (загалом у опитуванні взяли участь 268 осіб). Репрезентативність забезпечувалася чітким попереднім відбором респондентів: відповіді давали тільки студенти закладів вищої освіти, і тільки першокурсники. Похибка близько 7 % при допустимих 10 %. Опитування проводилося анонімно, містило відкриті й закриті запитання, з можливостями дати одну відповідь і з множинним вибором, запитання, які передбачають прямі відповіді й виконання завдань.

Проведене в межах цього дослідження опитування покликане з'ясувати:

- 1) особистий досвід реципієнтів, характер їхніх зіткнень із мовою ворожнечі (перший, підготовчий блок запитань);
- 2) палітру видів мови ворожнечі, з якими реципієнти стикалися (другий блок запитань);
- 3) реакцію і оцінки реципієнтів на мову ворожнечі (третій блок запитань);
- 4) рівень обізнаності реципієнтів у темі та перспективи просвітництва (четвертий блок запитань);
- 5) бажання отримувати інформацію та провадити просвітницьку діяльність (п'ятий блок запитань).

Загалом, опитування, по-перше, дозволить з'ясувати рівень обізнаності й характер ставлення опитуваних до мови ворожнечі. По-друге, безумовно, воно здатне спровокувати до певних роздумів про особливості функціонування мови ворожнечі в соціумі. Нарешті, воно допоможе в розробленні методики проведення виховних заходів про політики толерантності й протистояння мові ворожнечі, у створенні питальників для опитувань до і під час таких занять.

Дискусія і результати дослідження

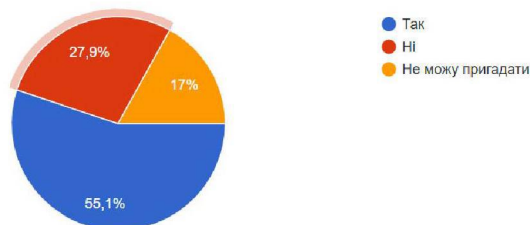
Перший блок запитань

Підготовчі запитання першого блоку дають змогу зрозуміти, стикались чи ні реципієнти з мовою ворожнечі. Йдеться про особистий досвід студентів.

ЗП2 («Чи траплялися вам випадки використання мови ворожнечі останнім часом?») продемонструвало, що 55,1 % опитуваних фіксували нещодавно випадки вживання іншими мови ворожнечі, 27, 9 % не мали такого досвіду, 17 % не можуть відповісти. Крім того, відповідно до ЗП8 («Чи робили ви особисто коли-небудь некоректні висловлювання щодо...»), більшість студентів визнали, що самі вдавалися до вербальної агресії.

Чи траплялися вам випадки використання мови ворожнечі останнім часом?

265 відповідей

ЗП3 («Скільки прикладів мови ворожнечі за цей період ви можете пригадати?») — тільки майже третина респондентів (29%) пригадують лише один приклад мови ворожнечі, почутий протягом останнього часу; усі решта стикалися з цим явищем частіше (двічі — 27,4%, тричі — 17,8%, чотири і більше разів — 25,9%).

ЗП5 («Де ви стикаєтеся з випадками мови ворожнечі в реальному житті?») дало такі результати: на вулиці — 62,4%; на вуличних політичних та громадянських зібраннях — 32,3%; в розмовах віч-на-віч — 28,9%; у школі — 27%; на розважальних заходах — 17,9%; у сім'ї — 15,2%; і інших місцях — 36,5%.

ЗП6 («Де ви стикаєтеся з випадками мови ворожнечі в культурному просторі?») продемонструвало: найбільше мову ворожнечі реципієнти фіксували в інтернет-ЗМІ (62,3%), а також у соціальних мережах (YouTube 49,6%, Facebook 26,5%, Telegram 34,2%, Tik Tok 55,8%, Instagram 54,2%). Менші відсотки в цьому контексті дали друковані ЗМІ (15%), вуличні графіті (21,9%), реклама (15,4%).

Отже, в межах першого блоку запитань робимо попередні висновки.

Більшість опитуваних мають особистий досвід сприймання чи вживання мови ворожнечі. Найчастіше в реальному житті вони стикалися з нею на вулиці, політичних зібраннях, в особистому спілкуванні та школі, а в культурному просторі рекордсменами трансляції мовної агресії визнані інтернет-ЗМІ та соціальні мережі Tik Tok та Instagram.

Понад половину опитаних на неї реагують, адже фіксують, вважають і запам'ятовують. Це важливо відзначити, оскільки люди можуть стикатися з мовою ворожнечі, однак не акцентувати уваги на ній, ставитися індіферентно, безоцінно.

Другий блок запитань

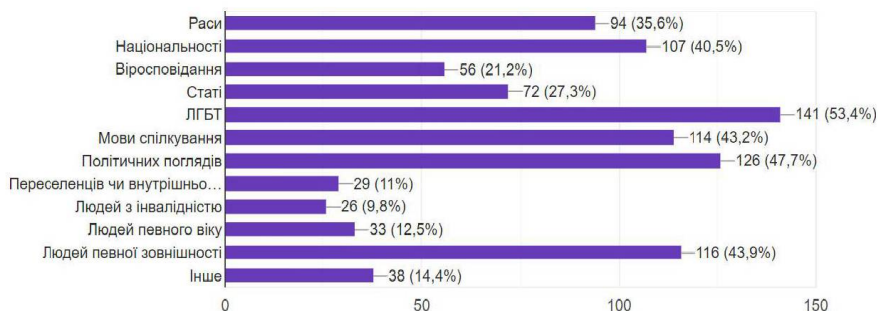
Низка запитань другого блоку була спрямована на те, щоб з'ясувати, з якими видами мови ворожнечі (за дискримінаційними ознаками) стикаються наші реципієнти. Ми запропонували закриті та відкриті запитання, щоб мати змогу до певної міри перевірити результат, а крім того, для того, щоб перевірити, наскільки «традиційний» перелік об'єктів мови ворожнечі актуальний, релевантний, як він звужується чи розширюється в реальних обставинах.

ЗП4 («Чого саме стосувалися випадки мови ворожнечі?») містило такий перелік об'єктів, на які зазвичай спрямована мова ворожнечі: раси,

національності, віросповідання, гендер / стать, ЛГБТ, мова спілкування, політичні погляди, біженці / переселенці / внутрішньо переміщені особи, люди з інвалідністю, люди певного віку, люди певної зовнішності, інше.

Чого саме стосувалися випадки мови ворожнечі? (можна позначити кілька варіантів)

264 відповіді

З досвіду опитаних найбільше дискримінацій припадає на такі групи: ЛГБТ (53,4%), люди з певними політичними поглядами (47,7%), люди з певною зовнішністю (43,9%), мова спілкування (43,2%), національності (40,5%), раси (35,6%).

Не так часто респонденти чули прояви вербальної агресії щодо представників різних гендерів (27,3%), віросповідань (21,2%), різного віку (12,5%), переселенців (11%), людей із інвалідністю (9,8%). Також 14,4% студентів обрали варіант «Інше».

ЗП8 («Чи робили ви особисто коли-небудь некоректні висловлювання щодо...») частково підтвердили ці результати: вербальна агресія самих опитуваних найчастіше спрямована на мову спілкування і політичні погляди (по 38,5%), а також на зовнішність людей (19,2%). Суттєво лояльніші студенти до представників ЛГБТ (13,5%). Незначний відсоток негативних висловлювань спрямована на представників різних віросповідань (15,4%), національностей (13,5%), рас (5,8%), людей із різними гендерними і віковими ознаками (по 9,6%), різного віку і біженців (по 3,8%).

ЗП26 («Назвіть відомі вам стереотипи, пов'язані з такими групами населення...») дало можливість уточнити результати опитування і розширити палітру відповідей. Найбільші показники дискримінацій у групах за гендером (23%), расами (19,8%), націями (17,45%), ЛГБТ (16%). Саме ці групи потерпають від дискримінацій уже давно, відтак мовні кліше щодо них надійно застрягли в пам'яті. Щодо всіх решта груп формули мови ворожнечі не настільки актуалізовані: мова 4,7%; інвалідність 2,8%, релігія 3,7%, політика 3,3%, літні люди 2,8% (ці відповіді демонструють, що з усіх форм ейджизму у фокусі уваги дискримінація саме літніх людей), біженці 2,8%. Тут також додалися дві групи, які не потрапляли у фокус уваги раніше, — дискриміновані за ознакою статків і за ознакою вакцинації (по 0,47%).

Надзвичайно цікавим матеріалом для аналізу виявилися самі стереотипи, які пригадали опитувані. Наведемо їх повністю, що дасть змогу орієнтуватися як стосовно видів мови ворожнечі, з якими стикалися реципієнти, так і стосовно пов'язаних із ними конотацій.

Жінки «домогосподарки» й «посудомийки за призначенням», повинні «сидіти на кухні» і «варити борщі», виховувати дітей, догоджати чоловікові, обов'язково мають народжувати. Разом із тим вони нерозумні і слабкі («жіноча логіка», «блондинки», «дурніші за чоловіків»), «не люди», не вміють водити авто, не здатні ні на що без чоловіків, не повинні ходити на роботу, не мають права на погані звички; не можуть бути впливовими на важливих посадах; не мають права голосу; не мають прав ні на що; не можуть розбиратися в політиці; не здатні працювати так само добре, як і чоловіки; не повинні провокувати чоловіків своїм зовнішнім виглядом і вбранням до насилля. *Чоловіки* зобов'язані забезпечувати матеріально; не можуть доглянути дитину, господарювати вдома.

Темношкірі асоціюються з жорстокістю, криміналом, агресією, низьким інтелектом і відсутністю освіти, небезпезкою, торгівлею наркотиками, тероризмом, бандитизмом, злом, збоченнями, вигнанням, нерівністю відносно білих людей. Є також згадки про те, що це люди озброєні, які часто «стріляють один одного» і «мають щоденні розбірки з поліцією». *Мусульмани* агресивні.

Роми — крадії / крадуть дітей; бідують; хитрі, корисливі, не допоможуть у скруті, агресивні; не мають постійного місця проживання; безпритульні, «не люди».

Українці асоційовані з такими поняттями, як «укропи», «нацисти», «хохли», «бандерівці» («ідять дітей») — маркери, які пов'язані з відголосоками війни на Сході України. Традиційні, історично сформовані, отримані в спадок після поневолення в складі різних імперій, іронічні оцінки для підкреслення меншовартості — «сало», «гопак», «горілка», «борщ»; «жадібність»; «бідність».¹

Українськомовні — російськомовні. Перші асоціюються із селом, великими містами, браком освіти, вторинністю стосовно російськомовних, популяризацією вакцинавання. Другі охарактеризовані як противники вакцинавання і негативним ставленням до українських військових (ці твердження висловлені буквально в двох відповідях і не є репрезентативними, хоча вочевидь відображають відголоски актуалізованих у деяких середовищах дискусій).

Біженці, очевидно, віднесені респондентами виключно до категорії внутрішньо переміщених у 2014—2015 роках осіб і сприймаються крізь призму «корисливості», «відданості Росії та загарбникам», «сепаратизму», «безпритульності».

Політики «брехливі», «нерозумні», «нечесні», «крадії».

Представники ЛГБТ — люди хворі, з відхиленнями від норми; обирають орієнтацію самі; пропагують ЛГБТ на вуличних заходах; небезпечні й поширюють цю небезпеку; «не такі, як усі»; грішники; збоченці; «помилка природи»; мають бути знищені; повинні бути ізольовані від світу; не мають права на життя; не закохуються, а піклуються тільки про статеві стосунки; не можуть бути у шлюбі; ганьблять інших; одягнені обов'язково як представники протилежної статі.

¹Стаття писалася до повномасштабного вторгнення в Україну РФ 24.02.2022. Після цієї дати в жодній із «інформаційних бульбашок» на нашій землі не залишилося місця для таких тверджень.

Люди із зайвою вагою ліниві; невольові; нічого не роблять, щоб схуднути; некрасиві; нелюбимі (приречені на самотність); неповноцінні; зобов'язані худнути; не люблять себе; хворі.

Люди, які експериментують із своїм зовнішнім виглядом, «не такі, як усі», «ненормальні», «тату — знак сатани», «пірсинг — жах».

Інвалідність асоційована з такими поняттями, як «самотність», «безвихідь», «неповноцінність», «нещастя», «лицемірство» («навмисне викликають жалість»), «не можуть нічого робити», «мають бути ізольовані».

Літні люди «консервативні»; «похмурі (не вміють радіти)», «безпомічні»; «не потребують саморозвитку».

Священники асоціюються з обвинуваченнями в здирицтві, бідності, обмані, збагаченні на вірянах, маніпуляторстві.

Отже, в межах другого блоку запитань робимо попередні висновки:

При аналізі мови ворожнечі варто враховувати, наскільки співвідносяться актуальність в реальному житті та актуалізованість у суспільному дискурсі. Наприклад, зараз вакцинація важлива, на слуху. Точаться гарячі суперечки її прибічників і противників. Тобто проблема на часі, але не акцентована у свідомості / пам'яті людей: про неї згадали менше одного відсотка опитуваних. Натомість не типова для України расова дискримінація описується. Крім того, вона подається в стереотипах, які не мають стосунку до нашого повсякдення, а сприйняті виключно крізь призму традиційних, причому чужих уявлень. Приблизно те саме відбувається з наведенням безлічі архаїчних негативних висловлювань про жіноцтво, давно вже відкинутих і переосмислених більшістю (наприклад, про те, що жінки абсолютно безправні). Крім того, про це ж свідчать і згадані студентами вже суто книжні сталі вислови (наприклад, «жінка на кораблі — до нещастя», «темношкірі — раби», «чистота раси»). Образливі кліше надзвичайно стійкі, бо протягом тривалого часу «осідають» у явищах маскульту (анекдотах, скетчах, стендапах, жартах серіалах, фільмах), а потім відтворюються автоматично. Отже, обговорюванішими є проблеми, які давно стали частиною суспільного дискурсу і були, можливо, акцентовані в культурному просторі й формалізовані як кліше. Формули мови ворожнечі «застигають» у культурному просторі та ще довго функціонують, навіть без прив'язки до реальності. Люди вочевидь не виокремлюють формули мови ворожнечі самостійно, але вони запам'ятовують їх, якщо ті здобувають суспільний резонанс.

Варто враховувати особливості функціонування мови ворожнечі в різних «інформаційних бульбашках». Наприклад, твердження про те, що жінки «не вміють водити авто», або про те, що українськомовність асоціюється виключно із селом, а українці — з салом і гопаком, по-різному може сприйматися жителями міст і сіл. Образливі кліше нерівномірно входять із ужитку в різних середовищах — в центрі й на периферії, в різних регіонах тощо. Тобто те, що для представників однієї «інформаційної бульбашки» є архаїчним пережитком минулого, інші сприймають як досі актуальну інформацію. Те, що в одних середовищах сприймається як рудименти якихось давніх суспільних упереджень, в інших побутує і ніби «консервується». Відбувається це знову ж таки завдяки закарбованості певних символів, міфологем, мемів у певних культурних пластах.

При аналізі мови ворожнечі важливо враховувати і політичну кон'юнктуру. Наприклад, образи, пов'язані з політичними протистояннями і мовою спілкування, пригадує велика кількість респондентів. Причиною є, безумовно, те, що ці теми в Україні штучно актуалізовані та пов'язані з різними політтехнологічними маніпуляціями.

Вивчення мови ворожнечі потребує постійних моніторингових ситуацій, причому з відкритими питальниками чи роботою у фокус-групах. Справа в тому, що в межах тих чи інших груп населення актуалізуються такі види мови ворожнечі, на яких не фокусують або слабо фокусують увагу дослідники, громадянські активісти, правозахисні організації. Так, наприклад, дискримінація за зовнішністю і вагою не розглядається серйозно в контексті руху за толерантність. Однак саме ці теми в нашому опитуванні на третьому місці, тобто для студентів це одна з найбільш дискримінаційних ознак. Крім того, власні висловлювання реципієнтів дають частково можливість з'ясувати рівень радикалізму і прояву агресії. Наприклад, опитувані в непоодиноких випадках зазначили, що чують стосовно представників ЛГБТ заклики до знищення чи ізоляції.

Види дискримінаційних висловлювань потребують класифікації не тільки за об'єктом, на який вони спрямовані, а й за низкою інших параметрів. Наведемо кілька: актуальні (наприклад, твердження про те, що жінки «обов'язково повинні народжувати», як дискримінаційне, є частиною сучасного суспільного дискурсу) — застарілі (наратив про те, що жінки мають тільки «сидіти на кухні і варити борщі» застарів, однак він «застряг» у пам'яті людей завдяки відтворюваності в певних пластах культури); базуються на реальних проблемах (наприклад, чи може покладатися на жінку вина за те, що вона провокує чоловіків до насильства своїм зовнішнім виглядом) — базуються на міфологемах і культурних мемах («жінки на кораблі — до нещастя»); раціональні (представники ЛГБТ самі обирають свою орієнтацію) — емоційні (представники ЛГБТ — «помилка природи»); з пасивною агресією («люди із зайвою вагою ліниві») і радикальні («їх треба знищити»). Ці характеристики мови ворожнечі дають змогу з'ясувати її природу, особливості появи і функціонування, рівень небезпеки тощо.

Проведення серед студентів опитування реально здатне зорієнтувати і сфокусувати викладача: для спілкування з аудиторією він зможе підбрати актуальні кейси використання в соціумі мови ворожнечі та протистояння їй, пов'язані не з особистими досвідом, враженнями і переконаннями, а безпосередньо з тими, які є резонансними саме для слухачів. Цей висновок пов'язаний ще й з цілком реальним досвідом одного з авторів цього дослідження: на початку року для розмови зі студентами були підбрані кілька прикладів, широко на той час обговорюваних у пресі. Вони стосувалися дискримінацій расистських, семітських і ромських. Натомість ще вересневе опитування продемонструвало, що дві з цих тем на периферії уваги студентів, антисемітизм взагалі не згадується, а молоді люди акцентовані на політиці, мові, зовнішності й вазі. Цілком природно, завоювати їхню увагу простіше в межах тем, які їх реально цікавлять.

Третій блок запитань

Запитання третього блоку спрямовані на те, щоб з'ясувати, якими є оціночні судження студентів щодо мови ворожнечі та їхнє ставлення до цього явища. Як і було вже сказано, одним із мотивів цієї розвідки стало дослідження Київського міжнародного інституту соціології, яке показало, що значний відсоток молоді вважає припустимою вербальну агресію. Відтак студентам було поставлено як пряме запитання про лояльність до мови ворожнечі, так і низку інших запитань, які загалом стимулюють до рефлексій і критичного осмислення проблеми.

ЗП17 («Мова ворожнечі породжує...»), на думку наших респондентів, конфлікти (88,5%), нерівність (75,6%), дискримінацію (74%), побутове насильство (53,1%), війни (54,2%), геноциди (32,4%), не має наслідків (1,9%). Ці дані підтверджуються відповідями на ЗП1 («З чим у вас асоціюється мова ворожнечі?»), яке дало схожі результати: найбільш асоційованою мовою ворожнечі є з поняттями «конфлікт» (75,8%), дискримінація (57%), ненависть (50,9%).

ЗП10 і ЗП11 покликані були з'ясувати реакцію на мову ворожнечі, яка стосується інших і персонально опитуваних. Були запропоновані варіанти тих відчуттів, які можуть бути відповіддю на вербальну агресію: байдужість, цікавість, подивування, розгубленість, ніяковість, приниження, жаль, обурення, біль, роздратування, страх, злість. Була запропонована якомога більш широка палітра емоцій, від нейтральних і спокійних до різких і вкрай негативних. В обох випадках найбільша кількість голосів припала на роздратування (45,4% щодо інших і 41,8% щодо себе) та обурення (47,7% і 36,4%). Всі інші показники приблизно однакові, але суттєво менші за названі. Тобто мотив конфлікту, як і в попередніх оціночних питаннях, домінує.

Запитання 24 («Якими можуть бути наслідки мови ворожнечі особисто для вас?») і 25 («Якими можуть бути наслідки мови ворожнечі для інших людей?») сформульовані з урахуванням відомого в науці «ефекту третьої особи», відповідно до якого стосовно масових комунікацій люди радше здатні недооцінювати небезпеку стосовно себе і переоцінювати її щодо інших людей. Отримані відповіді підтвердили очікування і правдивість цього концепту.

Коли йдеться про себе, опитувані заперечують наслідки мови ворожнечі взагалі (14,1%), називають їх несуттєвими (43,1%) і характеризують їх як значні й болючі (42,7%). Тобто загалом легковажать мовною агресією 57,2% респондентів.

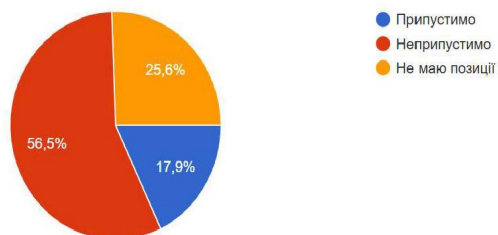
Коли ж йдеться про інших людей, ситуація передбачувано діаметрально протилежна: болючими і значними наслідки від мови ворожнечі для інших людей визнали аж 88,5% студентів. Несуттєвим вплив назвали тільки 9,9%, а виключили можливість такого впливу взагалі лише 1,6%. Відтак тут злегковажили всього-на-всього 11,5% опитаних.

ЗП7 («Припустимо в деяких випадках чи неприпустимо взагалі ніколи, на ваш погляд, вдаватися до мови ворожнечі?») було осердям цієї анкети загалом. Відповіді повністю підтвердили результати дослідження КМІС. Вважають, що вживання мови ворожнечі є припустимим (17,9%), не мають позиції 25,6%, тобто разом індиферентна оцінка домінує в 43,5%

опитаних. Проти них ті, які заявляють про недопустимість мовної агресії та дискримінації — 56,5%. Однак 17,9% / 43,5% — це небезпечно, і це той сегмент аудиторії, з яким треба працювати.

Припустимо в деяких випадках чи неприпустимо взагалі ніколи, на ваш погляд, вдаватися до мови ворожнечі?

262 відповіді

ЗП9 («Якщо ви особисто висловлювалися некоректно щодо певних груп населення, як ви це оцінюєте зараз?») доповнити попередні результати. Не шкодують про власні агресивні висловлювання, бо не бачать проблеми 15,5%, можуть повторити 13,1% (разом — 28,6%). Навпаки, шкодують і намагатимуться не повторити помилку 71,4% опитаних. Тобто, етичний імператив таки домінує, хоча майже третина засвідчує або глибоке нерозуміння наслідків, або конфліктність і слабкість моральних орієнтирів.

Отже, в межах третього блоку запитань робимо попередні висновки.

Більшість оцінює мову ворожнечі як негативне явище, пов'язане з конфліктами, ненавистю, насильством, дискримінацією, і упевнена в тому, що наслідки її доволі болючі, однак 17,9% вважають, що вживання мови ворожнечі є припустимим, 25,6% не мають позиції з цього приводу. Молоді люди також схильні думати, що така агресія згубно впливає на інших, але не на них особисто. Загроза і небезпека визнається тільки стосовно інших. Цей доволі відомий ефект «третьої особи» [26] свідчить про відстороненість сприймання проблеми. Відтак можемо зробити висновок: майже чверть аудиторії потребує ґрунтовної просвіти в питаннях мови ворожнечі. Крім того, під час методичної розробки навчальних матеріалів перевагу потрібно надавати конкретним прикладам, які реципієнти можуть асоціювати зі своїм досвідом, своїм власним життям. Своєрідне наближення інтересів — один із інструментів, який може допомогти здолати байдужість і легковажність.

Студенти одразу асоціюють мову ворожнечі з конфліктами, однак більше схиляються до побутових інтерпретацій. В асоціативному ряду геноцид, наприклад, відзначають нечасто. Так, побутове насильство в контексті мови ворожнечі пригадують 53,1%, а війну — від 15,5% до 32,4% в різних контекстах. Це означає, що молоді люди не проводять історичних паралелей, не бачать причинно-наслідкових зв'язків між мовою ворожнечі й реально трагічними наслідками, які, на жаль, траплялися в минулому людства. Отже, при підготовці просвітницьких заходів варто наводити історичні паралелі, демонструвати, як пов'язані ненависть словесна і умовляюча з надзвичайно антигуманними діями.

Основними реакціями на мову ворожнечі серед молодих людей є роздратування і обурення. Це природно, але потребує обговорення. У ситуації конфлікту такі емоції здатні лише поглибити протистояння і завести його в глухий кут. Студентам варто продемонструвати продуктивність раціональних, а не емоційних відповідей на такого роду агресію.

Четвертий блок запитань

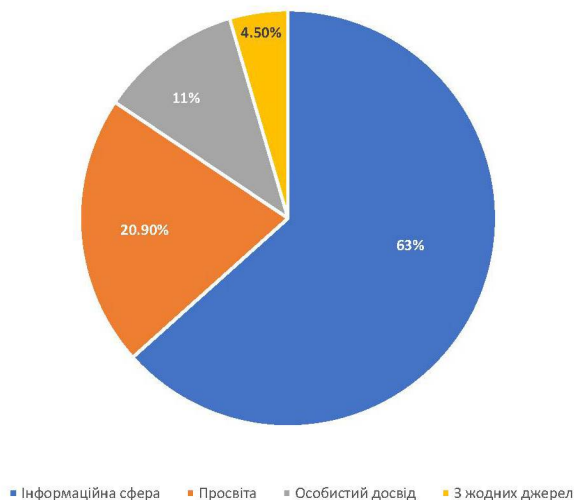
Для нас важливо було з'ясувати рівень обізнаності реципієнтів у темі та перспективи просвітництва. Зокрема, ми запитували, з яких джерел студенти раніше отримували інформацію, яку роль відіграла школа у формуванні культури толерантності, негативного ставлення до всіх видів дискримінації та мови ненависті, які навички з розпізнання хейтів уже сформовані, а також які шляхи протистояння студентам відомі.

ЗП18 («Чи знайомили вас у школі з поняттям «мова ворожнечі»?») було одним із найважливіших у цьому опитуванні загалом. Щоб визначити ефективні стратегії просвітницьких політик та інформаційної підтримки проєктів за толерантність і проти дискримінації, університет повинен розуміти, які базові установки студенти отримали ще в школі. На жаль, результати виявилися такими, що змушують замислитися: «так» всього 25,3 %; «ні» — 74,7 %. Тобто не всі ЗСО приділяють цьому питанню увагу і, природно, ЗВО отримують набір першокурсників із різним рівнем знань і компетентностей у цій темі. Залишається також відкритим і питання якості тих «щеплень толерантності», які робляться в школі. У наступному відкритому запитанні, ЗП19, лише 9 % респондентів визначили школу як джерело отримання інформації про мову ворожнечі. Відтак можемо висновувати, що робота в середніх навчальних закладах якщо і проводиться в 25 % випадків, то має результати вона тільки в 9 %.

На відкрите ЗП19 («З яких джерел ви отримували інформацію про мову ворожнечі, її причини, наслідки, методи протистояння?») відповіли 133 учасника, і саме вони, природно, визначили основний перелік цих джерел: інтернет 42 (31,5 %); соціальні мережі 24 (18 %); ЗМІ, зокрема телебачення 18 (13,5 %); школа 12 (9 %); університет 1 (0,7 %); батьки 1 (0,7 %); соціальні служби / соціальна реклама 4 (3 %); наукові статті і курси медіаграмотності 10 (7,5 %); спілкування / знайомі / вулиця 8 (6 %); досвід 7 (5,2 %); не знаю / це опитування 6 (4,5 %).

Якщо узагальнити, то найпотужнішим джерелом інформації для студентів із цієї теми є інформаційна сфера (інтернет, соцмережі, ЗМІ) — 63 %. Суттєво відстає освітянська сфера, наука, інститут сім'ї (школа, університет, батьки, соціальні служби, наукові ресурси) — 20,9 %. І на третьому місці — особистий досвід (спілкування і досвід зіткнень) — 11,2 %. Природно, в цих даних може бути похибка, оскільки матеріали в Інтернет, на телебаченні, в ЗМІ можуть готуватися освітянами і науковцями, які обирають їх як надійніший, швидший, масовіший канал комунікації. Це питання потребує окремого дослідження. Однак очевидно, що всі просвітники мають, по-перше, активізуватися, по-друге, яскравіше позиціонувати себе в цій роботі. Молоді люди мають при звичаюватися до отримання інформації з джерел, які відповідають за її якість.

З яких джерел ви отримували інформацію про мову ворожнечі, її причини, наслідки, методи протистояння?

Далі респондентам було поставлено кілька запитань, які мали на меті з'ясувати, наявні чи відсутні в них базові навички інформаційної гігієни.

На ЗП22 («Чи здатні ви виявити і «нейтралізувати» мову ворожнечі?») «так» відповіли 50,2 % опитаних; «не знаю» — 42,1 %; «ні» — 7,7 % (негативних відповідей разом — 49,8 %). Приблизно такі самі відповіді респонденти дали і на ЗП23 («Чи здатні, на ваш погляд, інші люди виявляти і нейтралізувати мову ворожнечі?»): «так» — 57,3 % опитаних; «не знаю» — 35,9 %; «ні» — 6,8 % (негативних відповідей разом — 42,7 %).

На ЗП13 («Чи знаєте ви як захистити свої права чи права інших, якщо ви зіткнулися з мовою ворожнечі?») ствердно відповіли 69 % студентів; заперечно — 31 %.

Таким чином, відповіді на запитання 22, 23, 13 продемонстрували до певної міри самовпевненість опитаних і доволі високу оцінку своїх компетентностей і можливостей.

Однак наступні запитання ставлять під сумнів справжність цих компетенцій.

ЗП12 («Якою зазвичай є ваша ДІЯ на мову ворожнечі?») дало такі результати: ігнорування 39,6 %; поширення цієї інформації серед знайомих 11,3 %; дискусія (усне опонування, написання коментарів тощо) 56,6 %; скарга 18,9 %. Ми бачимо, що менше 20 % дали правильну відповідь — оскарження, решта вдаються до дій, які часто не просто неефективні, а й шкідливі.

ЗП14 («Які дії проти мови ворожнечі ви вважаєте ефективними?») покликане було частково скоригувати попередні результати. Можливо, опитуваним не завжди вдається діяти правильно, однак вони знають ефективні й коректні шляхи вирішення проблем. Однак і тут ми бачимо значну частку хибних відповідей: ігнорування 28,3 %; поширення серед знайомих цієї інформації як такої, яка вас обурило, здивувала (чи викликала інші емоції) 26,4 %; дискусія (усне опонування, написання коментарів тощо) 39,6 %.

Хоча, слід визнати, в цій частині помилки такі врівноважуються корисними рекомендаціями: скарга 37,7%; маркування як шкідливого контенту (наприклад, у соціальних мережах позначає матеріал якимось символом) 35,8%; видалення, вилучення шкідливого контенту 47,2%; провадження просвітницької діяльності про шкоду мови ворожнечі 24,5%; провадження просвітницької діяльності про толерантність і лояльність до різноманітності 34%; створення чітких правил, про що і як потрібно говорити 30,2%.

ЗП27 («У яких із наведених висловлювань ви вбачаєте ознаки мови ворожнечі?») було розраховане на перевіряння рівня знань щодо коректності слововживання й вербального толерування. Студентам були запропоновані фрази, одні з яких містили мову ворожнечі, а інші ні. Пропонувалося визначити це. Результати продемонстрували, що принаймні понад 50% респондентів не компетентні в цьому й не знають основ антидискримінаційного номінування. Так, абсолютно коректні фрази визнані неправильними: речення «Чорношкірий афроукраїнець переміг у змаганнях» викликало сумніви в 55,8% респондентів, а «Представники нацменшин домагатимуться правди в суді» — в 11,5% опитаних. Натомість висловлювання, що точно потребували редагування, більшістю не були так марковані. Наприклад, фразу «Соціальний захист *інвалідів* є складовою діяльності держави» слід було виправити на «Соціальний захист *людей з інвалідністю...*» (це усвідомлюють лише 13,5% респондентів), «Сучасне суспільство толерує гомосексуалізм» — на «Сучасне суспільство толерує гомосексуальність» (помітили 32,7%), «У закарпатському Берегові розташований один з найбільших та найбідніших *циганських* таборів в Україні та Європі» — «У закарпатському Берегові розташований один з найбільших та найбідніших *ромських*...» (як неправильний вислів маркували 25%), меседж «Ніхто, *як мати*, не догляне дитину» є дискримінаційним щодо батьків-чоловіків, і це відчули 34,6% студентів.

Отже, в межах четвертого блоку запитань робимо попередні висновки.

Серед опитаних 74,7% визнали, що в школі їх не знайомили з поняттям мова ворожнечі. Це тим паче прикро, оскільки 27% (ЗП5) згадали, що стикалися з мовою ворожнечі саме в стінах ЗСО. Освітня сфера також суттєво програє інформаційній (23% порівняно з 63%) в справі поширення ідей толерантності й протистояння дискримінаціям. І знову ж це відбувається на тлі того (дані ЗП1), що мова ворожнечі стійко асоціюється з браком культури (43%) та інтелекту (34%). Відтак і боротися з нею мають першочергово ті, хто культуру та інтелект формують. Все це безперечно свідчить про те, що освітянам і науковцям варто активізуватися, і не тільки шкільництву: університети можуть пропонувати програми, курси, інформаційне забезпечення для такої просвітницької роботи.

В оцінюванні своїх знань, умінь і навичок у справі протидії мові ворожнечі значна частина опитаних демонструють невинуватий самовпевненість: насправді вони не знають, як правильно чинити, або ж вдаються до хибних і шкідливих дій, будучи при цьому переконаними в абсолютній своїй правоті. Наприклад, байдужість, ігнорування, дискутування і поширення — це абсолютно неправильні стратегії, однак саме до них вдається значна частина опитаних і так само значна вважає такі дії ефективними. Так само є прогалини у знаннях студентів щодо коректності номінування

тих чи інших груп населення.

Таким чином, абсолютно очевидним є факт, що студенти потребують довідників і занять, які пропонуватимуть конкретні поради щодо коректних форм слововживання, опис чітких кроків і дій, які можна й потрібно робити, коли стикаєшся з мовою ворожнечі.

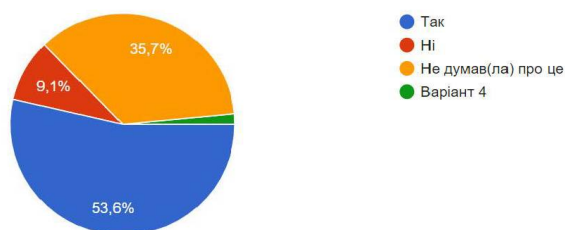
П'ятий блок запитань

Останній, п'ятий, блок запитань мав дати відповіді на короткі два запитання, пов'язані з бажанням чи небажанням студентів отримувати інформацію та провадити просвітницьку діяльність щодо мови ворожнечі. Тут ми отримали відповіді, які є приводом для оптимізму.

ЗП20 («Чи маєте ви бажання отримувати більше інформації про мову ворожнечі та засоби протистояння їй?») дало такі результати: «ні» 9,1%; «так» 53,6%; не думав(ла) про це 35,7%.

Чи маєте ви бажання отримувати більше інформації про мову ворожнечі та засоби протистояння їй?

263 відповіді

ЗП21 («Чи відчуваєте ви потребу вести просвітницьку діяльність щодо шкідливості мови ворожнечі?») означило схожу картину: «ні» 13,2%; «так» 49,1%; «не думав(ла) про це» 37,7%.

Отже, половина респондентів вже готова сприймати і навіть поширювати інформацію щодо толерантності й протистояння дискримінаціям, резерв із тих, хто «не думав», також є.

Висновки

- 1) Більшість молодих людей стикалися з мовою ворожнечі і запам'ятовують такий досвід. Це означає небайдухе ставлення і наявність як мінімум рефлексій чи емоційних реакцій із цього приводу.
- 2) У реальному житті молодь має справу з мовою ворожнечі на вулиці, на політичних зібраннях, в особистому спілкуванні та школі, а в культурному просторі — в інтернет-ЗМІ та соціальних мережах Tik Tok та Instagram.
- 3) Одним із найважливіших висновків цього дослідження є те, що, на наш погляд, слід розрізняти актуальність в реальному житті та актуалізованість у суспільному дискурсі тих чи інших видів мови ворожнечі. Проблема може бути дуже болючою, однак поки вона не акцентована в соціумі шляхом просвітництва, поки вона не осмислена

в культурних дискурсах, її не помічають. І навпаки: давні мовні агресивні тригери вже прожиті, поборені й переосмислені суспільством, «застрягають» у пам'яті як певні кліше і відтворюються майже «автоматично». Тобто люди вочевидь не виокремлюють формули мови ворожнечі самостійно, але вони запам'ятовують їх, якщо ті здобувають суспільний резонанс. У свою чергу це наштовхує на два висновки: не всі відтворювані словесні агресивні формули є справжніми тригерами; інформацію про справжню ворожість на мовному рівні потрібно доносити і пояснювати.

- 4) Під час проведення просвітницької діяльності варто враховувати, що
  - а) люди з різних місцевостей чи різного віку перебувають у різних «інформаційних бульбашках», відтак і предметом аналізу мають бути різні кейси; б) у різні періоди складається різна політична, соціальна чи культурна кон'юнктура, що зумовлює актуалізацію певних агресивних мовних кліше; в) тільки попереднє опитування дозволяє виявити насправді болючі й важливі для певної реципієнтської групи теми, які варто потім обговорювати, та рівень емоційної напруги щодо цих тем.
- 5) Щоб усвідомлювати природу, особливості появи і функціонування, рівень небезпеки мови ворожнечі, до наявних уже класифікацій агресивних висловлювань слід додати переліки за такими критеріями: актуальні — застарілі; реалістичні — псевдореалістичні за модальністю; раціональні — емоційні; пасивно агресивні — радикальні.
- 6) На жаль, значна кількість опитаних вважає вживання мови ворожнечі є припустимим, або не мають визначеної позиції. Крім того, в абсолютній відповідності до «ефекту третьої особи» визнають загрози для інших, але не для себе. Тому просвітництво в цій галузі обов'язково потребує конкретних прикладів, які слухачі можуть асоціювати з власним досвідом. Легковажність у цьому питанні може бути подолана тільки таким чином.
- 7) Розмовляючи з молодими людьми про мову ворожнечі, обов'язково слід подавати історичний контекст, щоб молодь могла оцінити масштаби небезпеки (наприклад, геноцидів і воєн), яку завжди несе в собі мовна агресія.
- 8) Молодих людей слід також зорієнтувати в тому, якою має бути реакція на мову ворожнечі: раціональні кроки правового і етичного врегулювання, безперечно, повинні переважувати емоційні випадки й рефлекторне бажання дискутувати й поширювати.
- 9) Усім освітянським і науковим колам слід активізуватися в своїй просвітницькій у цьому контексті діяльності й долучати до неї молодих людей: вони до цього готові.

Практичні напрацювання і перспективи

Розроблено онлайн-посібник з мови ворожнечі. На сайті НБ НПУ імені М. П. Драгоманова ресурс «Не толеруймо мову ворожнечі» містить такі розділи: 1) Про проєкт (опис концепції); 2) Опитування і тести (актуальні опитування, які можна пройти, і тести, якими можна скористатися в навчальних цілях); 3) Звіти опитувань; 4) Показчики офіційних документів, книг і статей із теми; 5) Інтернет-ресурси, відеоматеріали і заходи; 6) Презентації та інфографіка; 7) «Уникаймо дискримінації в мовленні» (Пам'ятка із коректного слововживання). Цей ресурс може стати в пригоді науковцям, викладачам університетів, вчителям, студентам і учням. Планується постійне його доповнення і оновлення.

Подяки

Автори доповіді висловлюють вдячність В. Б. Євтуху за консультації щодо проведення опитування, деканам факультетів за допомогу в організації проведення опитування серед студентів і А. Марієнко за технічну розробку і підтримку сторінки на сайті Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. (<https://lib.npu.edu.ua/p-osluhy/zakhody-dlia-navchannia-ta-doslidzhen/ne-toleruimo-movu-vorozhnechi>)

Література

- [1] Hate speech. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/hate-speech>
- [2] Мова ворожнечі і екстремістський контент в Інтернеті (Розділ VI). 2021. *Безпека в Інтернеті. Результати опитування жителів України у віці 12 років і старше* : аналітичний звіт / Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Київ, 45–54. <http://surl.li/adixb>
- [3] Випадки ворожих висловлювань у студентських просторах. 2021. *News-center*. 27.05.2021. <https://news.ucsc.edu/2021/05/hate-speech.html>
- [4] Tontodimamma Alice, Nissi Eugenia, Sarra Annalina & Fontanella Lara. 2021 Thirty years of research into hate speech: topics of interest and their evolution. *Scientometrics*. 126:157–179. <http://surl.li/bhpnq>
- [5] Botescu, George-Mircea. 2015. Preventing hate crime and hate speech. A criminological point of view. *Discourse as a form of multiculturalism in literature and communication — sociology, political sciences and international relations*, 30–42.
- [6] Brown, A. 2017. What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*. 36:419–468. <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1>
- [7] Brown, A. 2017. What is hate speech? Part 2: The myth of hate. *Law and Philosophy*. 36:561–613. <https://www.jstor.org/stable/44980889>
- [8] Львова, О. Л. 2018. Мова ворожнечі: теоретико-правовий аналіз поняття *Правова держава*. Щорічник наук. праць. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 29:71–79. <http://surl.li/agiom>
- [9] Gould, R. R. 2019. Is the 'hate' in hate speech the 'hate' in hate crime? Waldron and Dworkin on political legitimacy. *Jurisprudence. An International journal of legal and political thought*. 10(2):171–187. <https://doi.org/10.1080/20403313.2018.1552468>

- [10] Howard, Jeffrey W. 2019. Free Speech and Hate Speech / edited Levi M. Rosenblum. *Annual Review of Political Science*. 22:93–109. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- [11] Baider, F. 2020. Pragmatics lost? Overview, synthesis and proposition in defining online hate speech. *Pragmatics and Society*. 11(2):196–218. <https://doi.org/10.1075/ps.20004.bai>
- [12] Kuna, M. A. 2020. Critique of Brown's Concept of hate speech. *Filozofia*. 75(2):77–90. <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.75.2.1>
- [13] O'Regan, C. 2018. Hate Speech Online: an (Intractable) Contemporary Challenge? *Current Legal Problems*. 71(1):403–429. <https://doi.org/10.1093/clp/cuy012>
- [14] Barendt, E. 2019. What Is the Harm of Hate Speech? Ethical Theory and Moral Practice. 22:539–553. <http://surl.li/bhpoi>
- [15] Perry, Barbara, Akca Davut, Karakus Fatih and Mehmet F. Bastug. 2020. Planting hate speech to harvest hatred: How does political hate speech fuel hate crimes in Turkey? *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*. 9(4): 195–211. <https://doi.org/10.5204/ijcsd.v9i4.1514>
- [16] Benikova, D., Wojatzki M., Zesch T. 2018. Does This Imply? Examining the Impact of Implicitness on the Perception of Hate Speech. *Language Technologies for the Challenges of the Digital Age. GSCL 2017. Lecture Notes in Computer Science*. Vol 10713 / G. Rehm, T. Declerck (eds). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73706-5_14
- [17] Mondal, Mainack, Araújo Silva Leandro, Correa Denzil, Benevenuto Fabricio. 2018. Characterizing usage of explicit hate expressions in social media. *New Review of Hypermedia and Multimedia*. 24(2):110–130. <https://doi.org/10.1080/13614568.2018.1489001>
- [18] Ажнюк, Л. В. 2018. Розпалювання міжетнічної ворожнечі: лінгвістичне діагностування делікту. *Ucrainica VIII. Současna ukrajinstika. Problemy jazyka, literatury a kultury, IX. Olomoucké symposium ukrajinstu stredni a vychodni Evropy*. Olomouc, 8–13.
- [19] Черненко, Г. А. 2015. Види мови ворожнечі за типом стигматизованого об'єкта в сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 30:35–45. <http://surl.li/ae suq>
- [20] Rini, Rini, Utami Ema, Hartanto Anggit Dwi. 2020. Systematic Literature Review of Hate Speech Detection With Text Mining. *Proceedings of icoris 2020: 2nd International Conference on Cybernetics and Intelligent System (ICORIS)*, 228–233. <https://doi.org/10.1109/ICORIS50180.2020.9320755>
- [21] Brown, A. 2018. What is so special about online (as compared to offline) hate speech? *Ethnicities*. 18(3):297–326 <https://doi.org/10.1177/1468796817709846>
- [22] Obermaier, M., Hofbauer, M., Reinemann, C. 2018. Journalists as targets of hate speech How German journalists perceive the consequences for themselves and how they cope with it. *SCM Studies in Communication and Media*. 7(4):499–524. <https://doi.org/10.5771/2192-4007-2018-4-499>
- [23] Ісакова, Т. О. 2016. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети Серія : Політика*. 4:90–97. <http://surl.li/aesss>

- [24] Бондаренко, Т. 2017. Цитувати не можна зупинитися. Як українські ЗМІ поширюють мову ворожнечі. *Detector media*, 20 червня. <http://surl.li/adfnq>
- [25] Soral, Wiktor, Bilewicz Michal, Winiewski Mikolaj. 2018. Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization / Wiktor Soral, Michal Bilewicz, Mikolaj Winiewski. *Aggressive behavior*. 44(2):136–146. <https://doi.org/10.1002/ab.21737>
- [26] Vedeler, Janikke Solstad, Olsen Terje, Eriksen John. 2019. Hate speech harms: a social justice discussion of disabled Norwegians' experiences. *Disability & Society*. 34(3):368–383. <https://doi.org/10.1080/09687599.2018.1515723>
- [27] Guo Lei, Johnson Brett G. 2020. Third-Person Effect and Hate Speech Censorship on Facebook. *Social media + Society*. April-June. 6(2):1–12. <http://surl.li/adjes>
- [28] Leonhard Larissa, Rueß Christina, Obermaier Magdalena, Reinemann Carsten. 2018. Perceiving threat and feeling responsible. How severity of hate speech, number of bystanders, and prior reactions of others affect bystanders' intention to counterargue against hate speech on Facebook. *Studies in Communication and Media*. 7(4):555–579. <https://doi.org/10.5771/2192-4007-2018-4-555>
- [29] Чернявська, Л. 2017. Проблема недопущення ксенофобії та дискримінації як складова інформаційної безпеки сучасного інформаційного простору. *Наукові праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського* : зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ. 48, 567–575. <http://surl.li/aesvp>
- [30] Rini Rini, Utami Ema, Hartanto Anggit Dwi. 2020. Systematic Literature Review of Hate Speech Detection With Text Mining. *Proceedings of icoris 2020: 2nd International Conference on Cybernetics and Intelligent System (ICORIS)*, 228–233. <https://doi.org/10.1109/ICORIS50180.2020.9320755>
- [31] Ayo, Femi, Olusegun Folorunso, Ibharalu F Thomas, Idowu Ademola Osinuga. 2021. A probabilistic clustering model for hate speech classification in twitter. *Expert Systems with Applications*. 173(1):114762. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.114762>
- [32] Chiril Patricia, Pamungkas Endang Wahyu, Benamara Farah, Moriceau Véronique, Patti Viviana. 2021. Emotionally Informed Hate Speech Detection: A Multi-target Perspective. *Cognitive Computation*. 14:322–352. <http://surl.li/bhqat>, <https://doi.org/10.1007/s12559-021-09862-5>
- [33] Рекомендація N R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті». Прийняття від 30.10.1997. <http://surl.li/agfce>
- [34] Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування : інформаційнодовідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. 2015. Варшава : Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). 92 с. <http://surl.li/aipth>
- [35] Савенкова Л. В., Харитоненко О.І. 2021. Інформаційна підтримка бібліотеками протистояння «hate speech». *University library at a new stage of social communications development* : тези VI Міжнародної конференції, м. Дніпро, НТБ ДНУЗТ, 7–8 жовтня 2021 р. http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/14220/1/Savenkova_Abstracts_2021.pdf

References

- [1] Hate speech. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/hate-speech>
- [2] Mova vorozhnechi i ekstremistskyi kontent v Interneti (Rozdil VI). 2021. Bezpeka v Interneti. *Rezultaty opytuvannia zhyteliv Ukrainy u vitsi 12 rokiv i starshe : analitychnyi zvit / Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii (KMIS)*. Kyiv, 45–54. <http://surl.li/adixb>
- [3] Vypadky vorozhykh vyslovliuvan u studentskykh prostorakh. 2021. *News-center*. 27.05.2021. <https://news.ucsc.edu/2021/05/hate-speech.html>
- [4] Tontodimamma Alice, Nissi Eugenia, Sarra Annalina & Fontanella Lara. 2021 Thirty years of research into hate speech: topics of interest and their evolution. *Scientometrics*. 126:157–179. <http://surl.li/bhpnq>
- [5] Botescu, George-Mircea. 2015. Preventing hate crime and hate speech. A criminological point of view. *Discourse as a form of multiculturalism in literature and communication — sociology, political sciences and international relations*, 30–42.
- [6] Brown, A. 2017. What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*. 36:419–468. <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1>
- [7] Brown, A. 2017. What is hate speech? Part 2: The myth of hate. *Law and Philosophy*. 36:561–613. <https://www.jstor.org/stable/44980889>
- [8] Lvova, O. L. 2018. Mova vorozhnechi: teoretyko-pravovyi analiz poniattia Pravova derzhava. *Shchorichnyk naukovykh prats*. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 29:71–79. <http://surl.li/agiom>
- [9] Gould, R. R. 2019. Is the ‘hate’ in hate speech the ‘hate’ in hate crime? Waldron and Dworkin on political legitimacy. *Jurisprudence. An International journal of legal and political thought*. 10(2):171–187. <https://doi.org/10.1080/20403313.2018.1552468>
- [10] Howard, Jeffrey W. 2019. Free Speech and Hate Speech / edited Levi M. Rosenblum. *Annual Review of Political Science*. 22:93–109. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- [11] Baider, F. 2020. Pragmatics lost? Overview, synthesis and proposition in defining online hate speech. *Pragmatics and Society*. 11(2):196–218. <https://doi.org/10.1075/ps.20004.bai>
- [12] Kuna, M. A. 2020. Critique of Brown’s Concept of hate speech. *Filozofia*. 75(2):77–90. <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.75.2.1>
- [13] O’Regan, C. 2018. Hate Speech Online: an (Intractable) Contemporary Challenge? *Current Legal Problems*. 71(1):403–429. <https://doi.org/10.1093/clp/cuy012>
- [14] Barendt, E. 2019. What Is the Harm of Hate Speech? Ethical Theory and Moral Practice. 22:539–553. <http://surl.li/bhpoi>
- [15] Perry, Barbara, Akca Davut, Karakus Fatih and Mehmet F. Bastug. 2020. Planting hate speech to harvest hatred: How does political hate speech fuel hate crimes in Turkey? *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*. 9(4):195–211. <https://doi.org/10.5204/ijcsd.v9i4.1514>
- [16] Benikova, D., Wojatzki M., Zesch T. 2018. Does This Imply? Examining the Impact of Implicitness on the Perception of Hate Speech. *Language Technologies for the Challenges of the Digital Age. GSCL 2017*. Lecture Notes in Computer Science. Vol 10713 / G. Rehm, T. Declerck (eds). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73706-5_14

- [17] Mondal, Mainack, Araújo Silva Leandro, Correa Denzil, Benevenuto Fabrício. 2018. Characterizing usage of explicit hate expressions in social media. *New Review of Hypermedia and Multimedia*. 24(2):110–130. <https://doi.org/10.1080/13614568.2018.1489001>
- [18] Azhniuk, L. V. 2018. Rozpaliuvannia mizhetnichnoi vorozhnechi: lnhvistychnе diahnostuvannia deliktu. *Ucrainica VIII. Současna ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury, IX. Olomoucke symposium ukrajini-stu stredni a vychodni Evropy*. Olomouc, 8–13.
- [19] Chernenko, H. A. 2015. Vydy movy vorozhnechi za typom styhmatyzo-vanoho obiekta v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi. *Aktualni problemy ukrainskoi lnhvistyky: teoriia i praktyka*. 30:35–45. <http://surl.li/aesug>
- [20] Rini, Rini, Utami Ema, Hartanto Anggit Dwi. 2020. Systematic Literature Review of Hate Speech Detection With Text Mining. *Proceedings of icoris 2020: 2nd International Conference on Cybernetics and Intelligent System (ICORIS)*, 228–233. <https://doi.org/10.1109/ICORIS50180.2020.9320755>
- [21] Brown, A. 2018. What is so special about online (as compared to offline) hate speech? *Ethnicities*. 18(3):297–326. <https://doi.org/10.1177/1468796817709846>
- [22] Obermaier, M., Hofbauer, M., Reinemann, C. 2018. Journalists as targets of hate speech How German journalists perceive the consequences for themselves and how they cope with it. *SCM Studies in Communication and Media*. 7(4):499–524. <https://doi.org/10.5771/2192-400--2018-4-499>
- [23] Isakova, T. O. 2016. Mova vorozhnechi yak problema ukrainskoho informatsiinoho prostoru. *Stratehichni priorityety Serii : Polityka*. 4:0–97. <http://surl.li/aesss>
- [24] Бондаренко, Т. 2017. Цитувати не можна зупинитися. Як українські ЗМІ поширюють мову ворожнечі. *Detector media*. 20 червня. <http://surl.li/adfnq>
- [25] Soral, Wiktor, Bilewicz Michal, Winiewski Mikolaj. 2018. Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization / Wiktor Soral, Michal Bilewicz, Mikolaj Winiewski. *Aggressive behavior*. 44(2):136–146. <https://doi.org/10.1002/ab.21737>
- [26] Vedeler, Janikke Solstad, Olsen Terje, Eriksen John. 2019. Hate speech harms: a social justice discussion of disabled Norwegians' experiences. *Disability & Society*. 34(3):368–383. <https://doi.org/10.1080/09687599.2018.1515723>
- [27] Guo Lei, Johnson Brett G. 2020. Third-Person Effect and Hate Speech Censorship on Facebook. *Social media + Society*. April-June. 6(2):1–12. <http://surl.li/adjes>
- [28] Leonhard Larissa, Rueß Christina, Obermaier Magdalena, Reinemann Carsten. 2018. Perceiving threat and feeling responsible. How severity of hate speech, number of bystanders, and prior reactions of others affect bystanders' intention to counterargue against hate speech on Facebook. *Studies in Communication and Media*. 7(4):555–579. <https://doi.org/10.5771/2192---4007--2018--4-555>
- [29] Cherniavska, L. 2017. Problema nedopushchennia ksenofobii ta dyskryminatsii yak skladova informatsiinoi bezpeky suchasnoho informatsiinoho prostoru. *Naukovi pratsi Nats. b-ky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho : zb.*

- nauk. pr. / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, Asots. b-k Ukrainy. Kyiv. 48, 567–575. <http://surl.li/aesvp>
- [30] Rini Rini, Utami Ema, Hartanto Anggit Dwi. 2020. Systematic Literature Review of Hate Speech Detection With Text Mining. *Proceedings of icoris 2020: 2nd International Conference on Cybernetics and Intelligent System (ICORIS)*, 228–233. <https://doi.org/10.1109/ICORIS50180.2020.9320755>
- [31] Ayo, Femi, Olusegun Folorunso, Ibharalu F Thomas, Idowu Ademola Osinuga. 2021. A probabilistic clustering model for hate speech classification in twitter. *Expert Systems with Applications*. 173(1): 114762. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.114762>
- [32] Chiril Patricia, Pamungkas Endang Wahyu, Benamara Farah, Moriceau Véronique, Patti Viviana. 2021. Emotionally Informed Hate Speech Detection: A Multi-target Perspective. *Cognitive Computation*. 14:322–352. <http://surl.li/bhqat>; <https://doi.org/10.1007/s12559-021-09862-5>
- [33] Rekomendatsiia N R (97) 20 Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavam-uchasnytsiam z pytan «rozpaliuvannia nenavysti». *Pryiniattia vid 30.10.1997*. <http://surl.li/agfce>
- [34] Zlochyny na grunti nenavysti: poperedzhennia ta reahuvannia : informatsiinodovidkovyi posibnyk dlia hromadskykh orhanizatsii u rehioni OBSIe. 2015. Varshava : Biuro z demokratychnykh instytutiv i prav liudyny OBSIe (BDIPL). 92 s. <http://surl.li/aipth>
- [35] Savenkova L. V., Kharytonenko O. I. 2021. Informatsiina pidtrymka bibliotekamy protystoiannia «hate speech». *University library at a new stage of social communications development : tezy VI Mizhnarodnoi konferentsii*, m. Dnipro, NTB DNUZT, 7–8 zhovtnia 2021 r. http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/14220/1/Savenkova_Abstracts_2021.pdf